

Όλγα Γκιουλέκα

Νέα στοιχεία για την πρόσληψη των Λόγων Διδακτικών του Στέφανου Σαχλίκη και του Μαρίνου Φαλιέρου στους Λόγους Διδακτικούς του Μάρκου Δεφαράνα

ABSTRACT

The 16th-century poet and sailor Markos Defaranas deliberately drew upon two Cretan parenetical poems: Stefanos Sachlikis, *Συμβουλές στον Φραντζισκή* (14th century), and Marinos Falieros, *Λόγοι διδακτικοί τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν* (15th century), in composing his own *Λόγοι διδακτικοί τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν* (Venice 1543). This paper presents new evidence about the way Defaranas assimilated his two fundamental sources while analyzing the structure of his poem. Additionally, it explores for the first time the reception of Defaranas' *Λόγοι* by the 17th-century monk and poet Anthimos Akakios Diakrousis, within his narration of the Cretan War, *Διήγησις τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου* (Venice 1667).

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μάρκος Δεφαράνας, Στέφανος Σαχλίκης, Μαρίνος Φαλιέρος, *Λόγοι διδακτικοί*, Άνθιμος Διακρούσης, Πρόσληψη

Οι *Λόγοι διδακτικοί τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν* (Karaiskaki 1934) του ζακυνθινού ποιητή Μάρκου Δεφαράνα¹ αποτελούν μια από τις λαϊκές φυλλάδες ή ριμάδες που εκδόθηκαν κατά τον 16ο αιώνα στη Βενετία.² Ανήκουν στο είδος της ηθικοδιδακτικής παραινετικής λογοτεχνίας³ και είναι γραμμένοι σε 788 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους και στη δημώδη γλώσσα της εποχής.⁴ Τα δύο βασικά και γνωστά σήμερα πρότυπά τους είναι τα δύο κρητικά παραινετικά ποιήματα του 14ου-15ου αιώνα, *Συμβουλές προς τον Φραντζισκή* (Μαυρομάτης-Παναγιωτάκης 2015) του Στέφανου Σαχλίκη⁵ και *Λόγοι διδακτικοί του πατρὸς προς τον υἱόν*

Η εργασία αποτελεί πρόδρομη παρουσίαση των συμπερασμάτων της έρευνας που διεξάγω για την προετοιμασία της κριτικής έκδοσης των *Λόγων διδακτικών* του Δεφαράνα στο πλαίσιο των διδακτορικών σπουδών μου.

¹ Για την ταυτότητα του ποιητή και τη ζωή του βλ. Κακλαμάνης 1991 και Holton 2001.

² Για τους όρους *φυλλάδες* και *ριμάδες* βλ. Layton 1994, 179. Για τα ζητήματα της ορολογίας και γραμματολογίας των έντυπων λαϊκών εκδόσεων του 16ου-18ου αιώνα, βλ. Κεχαγιόγλου 1991 και Κεχαγιόγλου 2000, 74-75.

³ Ορίζεται συνήθως ως η ποίηση με την οποία παρέχονται «πατρικές» συμβουλές προς έναν νέο, βλ. van Gemert 2000, 268 (υποσ. 4).

⁴ Για τα παλαιότερα συμπεράσματα σχετικά με τη γλώσσα και τη στιχουργία του ποιήματος βλ. Karaiskaki 1934, 7-8 και Κριαράς 1934, 147-152. Πλέον αυτά πρέπει να επανεξεταστούν.

⁵ Για τη ζωή και το έργο του βλ. van Gemert 1980· Παναγιωτάκης 1987· van Gemert 2007· van Gemert 2015, 61-67· Κακλαμάνης 2020, 44-106.

(van Gemert–Bakker 1977 και 2014) του Μαρίνου Φαλιέρου.⁶ Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η παρουσίαση νέων στοιχείων για τον τρόπο πρόσληψης των πηγών και για τον τρόπο εργασίας του ζακυνθινού ποιητή και η παράθεση νέων στοιχείων για ενδεχόμενες επιρροές των *Λόγων διδακτικών* σε ένα μεταγενέστερο έμμετρο κείμενο.

Ως το κυριότερο πρότυπο του Δεφαράνα θεωρούνται οι *Λόγοι διδακτικοί* του Μαρίνου Φαλιέρου, καθώς ο ζακυνθινός ποιητής «ενσωμάτωσε» το σύνολο των 326 στίχων του προτύπου του στο δικό του στιχούργημα.⁷ Επέλεξε να το διαχωρίσει όμως σε πέντε ενότητες, ανάμεσα στις οποίες προσέθεσε τμήματα άλλων ηθικοδιδακτικών και μη κειμένων, μερικά από τα οποία άντλησε από τη δεύτερη πηγή του, το παραινετικό ποίημα του Σαχλίκη⁸ και πιθανώς στίχους δικής του εμπνεύσεως.

Ο ποιητής χρησιμοποιεί τον πρόλογο και τις πρώτες συμβουλές του Φαλιέρου για τη σχέση του νέου με τον Θεό και τις αρετές της ταπεινοφροσύνης, αγάπης, ελεημοσύνης και υπομονής (Φαλ. *Λόγοι*, 1-70 και Δεφ. *Λόγοι*, 1-70). Ο Φαλιέρος στο ποίημά του αντιπαραβάλλει στις χριστιανικές αρετές τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα⁹ ο ζακυνθινός ποιητής όμως διασπά τη δομή του προτύπου του. Ο Φαλιέρος απευθύνει επίσης ολόκληρο το ποίημά του στον γιο του Μάρκο¹⁰ ο Δεφαράνας, μιμούμενος αρχικά το πρότυπο, απευθύνει τις πρώτες συμβουλές στον δικό του γιο, ωστόσο από τον στίχο 71 κ.ε. απευθύνεται προς όλους τους νέους που ακούν ή διαβάζουν το ποίημά του. Από τον στίχο 71 και μέχρι τον στίχο 122 «εισάγει» στίχους από το ποίημα του Σαχλίκη, τους οποίους χρησιμοποιεί για να συνθέσει τις συμβουλές για την αποφυγή της νυχτερινής ζωής και των τυχερών παιχνιδιών.

Στη συνέχεια, ο Δεφαράνας προσθέτει στίχους είτε αγνώστου προτύπου είτε δικής του εμπνεύσεως για την αποφυγή των *πολιτικών*, των δικηγόρων, τη φροντίδα των γονέων, των φτωχών, των άτυχων και των ξένων, την επιλογή των καλών και την αποφυγή των κακών φίλων (Δεφ. *Λόγοι*, 125-174).

Στους στίχους 175-180 εντοπίζεται το δεύτερο τμήμα στίχων που αντλείται από τους *Λόγους διδακτικούς* του Φαλιέρου (στ. 71-76), το οποίο αναφέρεται στα αμαρτήματα της λαιμαργίας και της φιλαργυρίας. Στους στίχους 181-204 προσθέτει πάλι στίχους αγνώστου προτύπου ή δικής του εμπνεύσεως για την απόκρυψη των μυστικών, την επιλογή του σωστού φίλου και τη σημασία του πλούτου.

Στους στίχους 205-272 εντοπίζονται οι στίχοι 77-144 του Φαλιέρου που αναφέρονται στα αμαρτήματα της οκνηρίας και της λαγνείας. Ο Δεφαράνας «ακολουθεί» στη συνέχεια το πρότυπό του, τοποθετώντας στους στίχους 273-360 τις συμβουλές για τις δύο επιλογές ζωής, την επιλογή της σωστής συζύγου και τη φροντίδα της, τη διαχείριση των εξόδων του σπιτιού,

⁶ Για τη ζωή και το έργο του βλ., εκτός από τις εισαγωγές των δύο εκδόσεων, van Gemert 1998· van Gemert 2002· van Gemert 2007· van Gemert 2015, 70-74· Κακλαμάνης 2020, 236-269.

⁷ Αρχικά υποστηρίχτηκε λανθασμένα ότι ο Φαλιέρος ήταν αυτός που αντέγραψε τον Δεφαράνα, βλ. Ζώρας 1948, 26-27. Στη σχέση τους αναφέρονται οι εκδότες του ποιήματος του Φαλιέρου, van Gemert-Bakker 1977, 31-39 και van Gemert- Bakker 2014, 32. Δεν εξετάζουν το ζήτημα αναλυτικά και επιμένουν κυρίως σε εκδοτικά θέματα, καθώς χρησιμοποιούν το κείμενο του Δεφαράνα για να αποκαταστήσουν τμήματα του προτύπου του.

⁸ Για τη σχέση των *Λόγων διδακτικών* με το ποίημα του Σαχλίκη γίνεται λόγος στη συνέχεια.

⁹ Για τη δομή των *Λόγων διδακτικών* του Φαλιέρου βλ. van Gemert- Bakker 1977, 19-20 και van Gemert 2000, 370-372.

¹⁰ Για την οικογένεια του Φαλιέρου και τον πρωτότοκο γιο του, Μάρκο, βλ. van Gemert 2014, 17-20.

των υπηρετών και την αποφυγή του κυνηγιού (Φαλ. Λόγοι, 145-230). Το τμήμα ολοκληρώνεται με την αναφορά του Φαλιέρου στην πονηριά των γυναικών (Φαλ. Λόγοι, 231-232). Η παραίτηση αυτή προσφέρει το έναυσμα στον Δεφαράνα να προσθέσει στίχους αγνώστου προτύπου που αναφέρονται σε αγαπημένα και διαδεδομένα λογοτεχνικά μοτίβα, όπως τη δύναμη του έρωτα, της ζήλειας, της αγάπης, την πονηριά των γυναικών και την παροδικότητα της ζωής (Δεφ. Λόγοι, 361-436).

Στη συνέχεια ο ποιητής πρωτοτυπεί και απευθύνει τις συμβουλές του πλέον σε νεαρές κοπέλες, τις οποίες συμβουλεύει για την αποφυγή των προγαμιαίων σχέσεων και την εύρεση του σωστού ενάρετου συζύγου (Δεφ. Λόγοι, 437-480).¹¹ Στους στίχους 481-570 εντοπίζεται το τέταρτο τμήμα των στίχων του Φαλιέρου (Λόγοι, 233-318) στο ποίημα του Δεφαράνα. Ο ποιητής απευθύνει τις συμβουλές του Φαλιέρου για τη διαχείριση του σπιτιού, τη φροντίδα της συζύγου, την ανατροφή των παιδιών και τον διαμοιρασμό της περιουσίας του, αλλά και για έναν δεύτερο ενδεχόμενο γάμο σε περίπτωση θανάτου της πρώτης συζύγου προς τους έγγαμους άνδρες που διαβάζουν ή ακούν το έργο του.

Στους στίχους 571-735 προσθέτει έναν *Καθρέφτη γυναικών*¹² με παραδείγματα ηθικών και ανήθικών γυναικών αντλημένα από τη Βίβλο, την ελληνική μυθολογία και τη ρωμαϊκή και βυζαντινή ιστορία και στους στίχους 735-770 προσθέτει μια προσευχή-ύμνο προς την Παναγία. Τα δύο αυτά τμήματα απευθύνονται προς τους αναγνώστες και ακροατές του ποιήματος ανεξαιρέτως φύλου.

Το ποίημα ολοκληρώνεται στους στίχους 771-780 με τον επίλογο. Πρόκειται για τον επίλογο του ποιήματος του Φαλιέρου (Λόγοι, 319-325), ο οποίος όμως πλέον μοιάζει παράταιρος, καθώς είναι γραμμένος στο β' ενικό πρόσωπο. Αυτό φυσικά δεν δημιουργεί πρόβλημα στο ποίημα του βενετοκρητικού ποιητή, στην περίπτωση όμως του Δεφαράνα αυτό δεν ισχύει, καθώς αυτός έχει απευθύνει τις συμβουλές του σε μια σειρά διαφορετικών προσώπων. Στους οχτώ στίχους που απομένουν, ο ποιητής παρέχει πληροφορίες για τον τόπο καταγωγής του και την ακροστιχίδα του ονόματός του που εντοπίζεται στο ποίημα (Κακλαμάνης 1991, 215 και Holton 2001, 57-58).

Το ποίημα του Φαλιέρου διαδόθηκε στα νησιά του Ιονίου, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι ο κώδικας Valic. gr. 39 (van Gemert-Bakker 1977, 31 και 34), που σώζει ολόκληρο το κείμενο, και ο κώδικας Marc. gr. IV. 38, ο οποίος διασώζει στο τελευταίο φύλλο του τους εννιά πρώτους στίχους του,¹³ προέρχονται από τα Επτάνησα.¹⁴ Η σύγκριση του κειμένου του Δεφαράνα και του κειμένου του Valic. gr. 39 αποδεικνύει ότι ο ζακυνθινός ποιητής δεν αντέγραψε το κείμενο του κώδικα αυτού αλλά κάποιου άλλου, χαμένου σήμερα. Οι δύο χειρόγραφοι μάρτυρες της

¹¹ Για το συγκεκριμένο απόσπασμα βλ. van Gemert 2010.

¹² Για τον όρο *Καθρέφτης γυναικών* και τη σημασία του, βλ. Καπλάνης 1999, 296-300 και Σταυρακοπούλου 2013, 15-16.

¹³ Για τη σχέση του κώδικα αυτού με τους *Λόγους διδακτικούς* και τον αντιγραφέα του βλ. Γεωργακόπουλος 2012. Η άποψη του Κακλαμάνη 2020, 264 (υποσ. 46) ότι οι εννέα αυτοί στίχοι ανήκουν στο ποίημα του Δεφαράνα και όχι του Φαλιέρου δεν μπορεί να ευσταθεί, καθώς ο αντιγραφέας του Μαρκανού κώδικα, Θ. Ραυτόπουλος, φαίνεται να δρα στη Ζάκυνθο μέχρι και την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα, ενώ ο Δεφαράνας έχει συγγράψει πιθανότατα το έργο του λίγο πριν το 1543, έτος της πρώτης βενετικής έντυπης έκδοσής του, βλ. Γεωργακόπουλος 2012, 200-201.

¹⁴ Για την παράδοση των έργων του Φαλιέρου στα Επτάνησα βλ. van Gemert 2002, 144-147.

παράδοσης του κειμένου, όμως, έχουν κοινό πρότυπο (van Gemert–Bakker 1977, 35). Το απόσπασμα του Marc. gr. IV 38 φέρει κοινές γραφές με το κείμενο του Δεφαράνα που δεν εντοπίζονται στο κείμενο του Valic. gr. 39 (Γεωργακόπουλος 2012, 200), ωστόσο, καθώς παραδίδει μόλις τους εννέα πρώτους στίχους, δεν μπορεί να εξαχθεί κάποιο ασφαλές συμπέρασμα για τη σχέση τους.

Η νέα σύγκριση του κειμένου του Δεφαράνα και του κειμένου του κώδικα Valic. gr. 39 οδηγεί σε νέα συμπεράσματα. Ως συστηματικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο κείμενα θεωρούνται η χρήση του *διατί* έναντι του *διότι*,¹⁵ η αλλαγή της κατάληξης *-ιός* σε *-εός*, η χρήση της αντωνυμίας *τούς* αντί της *τως* και *τας* αντί της *τες*, η χρήση του *ὅταν* αντί του *ὄντα*, η χρήση του *διὰ* αντί του *γιά*,¹⁶ η αλλαγή των καταλήξεων *-ούνται* σε *-όνται*, η αφαίρεση του φθόγγου *-γ-* από τις καταλήξεις των ρημάτων, όπως *βασιλεύουν* αντί *βασιλεύουν* και η αλλαγή στην κατάληξη του μέλλοντα, π.χ. *ὀκνέψης* αντί *ὀκνεύσης*.

Παρατηρείται επίσης η αντικατάσταση λέξεων με συνώνυμες λέξεις, οι οποίες, παρότι δεν είναι αντάξιες του ύφους του Φαλιέρου, δεν παραλλάσσουν ωστόσο σε καμία περίπτωση το νόημα των στίχων όπου εντοπίζονται.¹⁷ Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις, στις οποίες λέξεις αντικαθίστανται από λέξεις με διαφορετική σημασία, χωρίς όμως και πάλι, να αλλοιώνεται το περιεχόμενο του στίχου και της διδαχής. Για παράδειγμα, στον στίχο 28 ο Φαλιέρος γράφει για τον λαό του Ισραήλ (στ. 28):¹⁸

ἐδιάβησαν τὴν θάλασσα, κὶ ὁ Θεὸς διὰ σημάδι

και ο Δεφαράνας στον αντίστοιχο στίχο γράφει (28):

ἐπέρασαν τὴν ἔρημον, κὶ ὁ Θεὸς διὰ σημάδι.

Παρατηρούμε ότι το ρήμα *ἐδιάβησαν* αντικαθίστανται από το συνώνυμό του ρήμα *ἐπέρασαν* και ότι το ουσιαστικό *θάλασσα* αντικαθίστανται από το ουσιαστικό *ἔρημον*. Η χρήση της λέξης *ἔρημος* όμως δεν αλλάζει το νόημα καθώς οι Ισραηλίτες για να φτάσουν στη γη της επαγγελίας διέσχισαν και την ἔρημο και την Ερυθρά Θάλασσα.

Το ίδιο ισχύει για ημιστίχια και ολόκληρους στίχους, οι οποίοι εμφανίζονται διαφοροποιημένοι, αλλά δεν προκαλούν πρόβλημα κατανόησης. Για παράδειγμα στον στ. 40 ο Φαλιέρος αναφέρει ότι ο Χριστός ήρθε στη γη για να λυτρώσει τους ανθρώπους και να οδηγήσει στη σωτηρία μόνο τους δίκαιους, μια απόφαση που δεν μπορεί να αλλάξει και συγκεκριμένα ότι:

τούς δίκιους κρίνει εἰς σωτηρίαν, κὶ ὅπου πέση μὴ γέρῃ

Ο Δεφαράνας παραλλάζει τον στίχο γράφοντας (40):

τούς δίκαιους θάνει εἰς καλόν, τούς δὲ κακοὺς εἰς πάθη.

¹⁵ Σύμφωνα με τον van Gemert 2002, 155 η καταλληλότερη γραφή με βάση και τα υπόλοιπα έργα του Φαλιέρου είναι το *διατί*, ωστόσο ο αντιγραφείας του Valicel. gr. 39 το διόρθωσε σε *διότι*. Το κείμενο του Δεφαράνα επομένως στην περίπτωση αυτή διασώζει την καλύτερη γραφή.

¹⁶ Σύμφωνα με τον van Gemert 2002, 155 η καταλληλότερη γραφή με βάση και τα υπόλοιπα έργα του Φαλιέρου είναι το *διὰ*. Το κείμενο του Δεφαράνα επομένως στην περίπτωση αυτή διασώζει την καλύτερη γραφή.

¹⁷ Πρόκειται δηλαδή για τις λεγόμενες «έλλογες παραλλαγές» σύμφωνα με τον Eideneier 2013, 19-22, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές της ρευστότητας των δημωδών έργων.

¹⁸ Οι στίχοι αντλούνται από την έκδ. van Gemert- Bakker 1977.

Η αλλαγή δεν αλλοιώνει τη σημασία του αποτελέσματος της έλευσης του Χριστού, ενώ προσθέτει τις επιπτώσεις της για τους αμαρτωλούς.

Όσον αφορά το δεύτερο πρότυπό του, ο Δεφαράνας δεν αντιγράφει/«ενσωματώνει» ολόκληρο το ποίημα του Σαχλίκη, αλλά αντλεί από αυτό μόλις 47 στίχους¹⁹ από το σύνολο των 461.²⁰ Προχωρά και σε μια επιλογή στίχων από διαφορετικά μέρη του προτύπου, τα οποία συνενώνει, όπως δείχνει ο πίνακας που ακολουθεί:

Θέματα	Μ. Δεφαράνας, <i>Λόγοι διδακτικοί</i>	Στ. Σαχλίκης, <i>Συμβουλές</i> (έκδ. Παναγιωτάκη- Μαυρομάτη, 2015)
Προσφώνηση αναγνωστών/ ακροατών- προσφώνηση Φραντζισκή	στ. 75-76	στ. 32-33
Εισαγωγή για τη σημασία των συμβουλών	στ. 77-80	στ. 42-45
Παραινέσεις για την αποφυγή της νυχτερινής ζωής	στ. 81-88	στ. 54-61
	στ. 89-90	στ. 112-113
	στ. 91	στ. 118
Παραινέσεις για τα τυχερά παιχνίδια	στ. 92	στ. 120
	στ. 93-98	στ. 174-179
	στ. 99	—
	στ. 100	στ. 237
	στ. 101	στ. 239 (;)
	στ. 102	στ. 240-241
	στ. 103-106	στ. 247-250
Σχήμα αδυνάτου — Περιγραφή ψυχολογίας ζαριστή/ Πρόλογος <i>Συμβουλών</i>	στ. 107-115	στ. 8-14
	στ. 116	—
	στ. 117- 118	στ. 20-21
Συμπέρασμα για τις επιπτώσεις των τυχερών παιχνιδιών	στ. 119-122	στ. 255-258

¹⁹ Πρώτος επισήμανε τις θεματικές ομοιότητες των δύο έργων ο Legrand 1881, XXX· στη συνέχεια ο Παπαδημητρίου 1896, 232-234 και η Karaiskaki 1934, 12-14 παρέθεσαν τους κοινούς στίχους, χωρίς όμως να σχολιάζουν τις αλλαγές ή τη δομή τους.

²⁰ Σύμφωνα με το κείμενο της έκδ. Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης 2015.

Ο Δεφαράνας χρησιμοποιεί κυρίως στίχους από το δεύτερο και τρίτο μέρος των *Συμβουλών* που πραγματεύονται το θέμα της νυχτερινής ζωής και των τυχερών παιχνιδιών, αντίστοιχα, για να συνθέσει τις παραινήσεις με παρόμοια θεματική. Παράλληλα, χρησιμοποιεί στίχους από το πρώτο εισαγωγικό τμήμα του προτύπου, για να συνθέσει τη δική του εισαγωγή και προσφώνηση προς το κοινό του (*Λόγοι διδακτικοί*, 75-80).

Διαφοροποιείται όμως από αυτή την τακτική όταν συνθέτει τους στίχους 107-115· ο ποιητής χρησιμοποιεί στίχους από το εισαγωγικό τμήμα του προτύπου του (*Συμβουλές*, 8-14) για να συνθέσει τμήμα της παραινήσης για τα τυχερά παιχνίδια. Το συγκεκριμένο τμήμα του προτύπου είναι γραμμένο σε α΄ πρόσωπο και περιλαμβάνει ένα σχήμα του αδυνάτου και δεν αναφέρεται καθόλου στα ζάρια. Ο Δεφαράνας γράφει τους στίχους σε γ΄ ενικό πρόσωπο και τους χρησιμοποιεί για να περιγράψει την ψυχολογία του εθισμένου στα τυχερά παιχνίδια ατόμου· τους χρησιμοποιεί δηλαδή με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από ό,τι το πρότυπό του.

Ο ζακυνθινός ποιητής επίσης δεν σταματά εδώ, αλλά συνενώνει διαφορετικά ημιστίχια του ποιήματος για να δημιουργήσει νέους στίχους. Συγκεκριμένα ο στίχος 102 των *Λόγων*:

Τὰ σπίτια καὶ τ' ἀμπέλια του, ἂν ἔχη, νὰ πουλήσῃ.

ίσως να αποτελεί ανάμειξη δύο στίχων του Σαχλίκη, *Συμβουλές*, 240-241:²¹

*σπίτια ἀπὸ τὰ ζάρια ποτὲ οὐδὲν θέλει ἐκτίσει,
ἀμὴ ἂν ἔχη καὶ τίβοτας γοργὸν νὰ τὸ πωλήσῃ.*

Παρατηρούμε ότι χρησιμοποιεί την πρώτη λέξη του στ. 240 του Σαχλίκη και συνθέτει το δεύτερο ημιστίχιο του από λέξεις του στίχου 241. Το νόημα των στίχων είναι παρόμοιο και οι στίχοι αναφέρονται και στα δύο κείμενα στις επιπτώσεις των ζαριών.

Τα ποιήματα του Σαχλίκη παραδίδονται σήμερα σε τρεις κώδικες του 16ου αιώνα,²² τον Parisinus gr. 2909,²³ τον Montpellier gr. 405²⁴ και τον Neapolitanus gr. III A.a. 9.²⁵ Οι *Συμβουλές* παραδίδονται στους τρεις κώδικες και παρουσιάζουν ελάχιστες διαφοροποιήσεις (Παναγιωτάκης 1987, 21· van Gemert–Μαυρομάτης 2017, 226-227 και Κακλαμάνης 2020, 79). Έχει επισημανθεί ήδη ότι οι στίχοι του Δεφαράνα φαίνεται να προέρχονται από έναν κώδικα, ο οποίος διέσωζε ένα κείμενο συγγενές τόσο με αυτό του κώδικα του Παρισιού όσο και του κώδικα της Νεαπόλεως (Vitti 1960, 176 και Κακλαμάνης 2020, 48, υποσ. 5). Πράγματι η νέα σύγκριση των στίχων, που άντλησε ο Δεφαράνας από το ποίημα του Σαχλίκη, με το κείμενο των *Συμβουλών*, που βασίζεται στους τρεις κώδικες²⁶ και με τους αντίστοιχους στίχους του κειμένου

²¹ Το δίστιχο αντλείται από την έκδ. Μαυρομάτη – Παναγιωτάκη 2015.

²² Για τη χειρόγραφη παράδοση των έργων του Σαχλίκη βλ. Παναγιωτάκης 1987, 7-22· van Gemert–Μαυρομάτης 2017, 217-228. Γνωρίζουμε ότι υπήρχε ακόμα ένα χειρόγραφο, το οποίο περιείχε τις *Συμβουλές προς τον Φραντζισκή*. Ήταν απόγραφο του παρισινού κώδικα και χρονολογούνταν τον 18ο αιώνα, βλ. Παναγιωτάκης 1987, 45-57. Με βάση αυτό το χαμένο τέταρτο χειρόγραφο εξέδωσε το κείμενο ο Legrand 1871, 201-242.

²³ Νέα και πιο λεπτομερή περιγραφή του κώδικα δημοσίευσε ο A. van Gemert, «Ο Parisinus graecus 2909» στο προ-σωπικό του ιστολόγιο: <https://arnoldvangemert.com/σαχλικικά/194/>.

²⁴ Για την περιγραφή του κώδικα βλ. Αγαπητός 2006, 70-71.

²⁵ Για την περιγραφή του κώδικα βλ. Bakker 2005, 16-17.

²⁶ Στη χρηστική έκδοση των Μαυρομάτη–Παναγιωτάκη γίνεται προσπάθεια ανασυγκρότησης του κειμένου των *Συμ-*

του κώδικα της Νεαπόλεως,²⁷ αναδεικνύει ότι υπάρχουν κοινές διαφοροποιήσεις του κειμένου του Neap. gr. III A.a. 9 και του Δεφαράνα, σε αντιδιαστολή με το κείμενο των δύο άλλων κωδίκων (Vitti 1960, 175-176). Αυτές όμως δεν επαρκούν ώστε να θεωρηθεί το κείμενο του Neap. gr. III A.a. 9 ως το πρότυπο του ποιητή, καθώς οι στίχοι του Δεφαράνα αποκλίνουν επίσης από το κείμενο αυτού του κώδικα, κάποιες από τις οποίες είναι κοινές με το κείμενο των άλλων δύο κωδίκων και κάποιες είναι μοναδικές στο κείμενο του Δεφαράνα. Οι τελευταίες ίσως οφείλονται στην επεξεργασία του ποιητή ή σε φθορές του κώδικα που είχε στην κατοχή του. Δυστυχώς δεν είναι γνωστός ο τόπος όπου αντιγράφηκαν οι τρεις κώδικες που παραδίδουν τις *Συμβουλές*²⁸ καθίσταται πολύ πιθανόν όμως πλέον μια κοινή μορφή των τριών κλάδων της παράδοσης τους να έφτασε στον χώρο των Επτανήσων, όπου διακινήθηκε, ή και να δημιουργήθηκε εκεί και να έφτασε εν τέλει στον Δεφαράνα, όπως συνέβη με το κείμενο των *Λόγων διδακτικών* του Φαλιέρου. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί το γεγονός ο Δεφαράνας να γνώρισε το πρότυπο μέσω προφορικής παράδοσης,²⁹ καθώς δεν περιλαμβάνει όλους τους στίχους των *Συμβουλών*, όπως συμβαίνει με το βασικό πρότυπό του, αλλά φαίνεται να κάνει μια επιλογή από αυτούς.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, λοιπόν, γίνεται φανερό ότι ο Δεφαράνας επεξεργάζεται τις πηγές του με διαφορετικό τρόπο. Χρησιμοποιεί ως βασικό πρότυπο του ποιήματός του τους *Λόγους διδακτικούς* του Φαλιέρου και γι' αυτό δεν τους επεξεργάζεται σε μεγάλο βαθμό· αντιθέτως η επιλογή στίχων από το ποίημα του Σαχλίκη γίνεται ελεύθερα και ο ποιητής τους επεξεργάζεται περισσότερο για να συνάδουν με το δικό του ποίημα. Ο Δεφαράνας έχει κατηγορηθεί όχι μόνο για τη «λογοκλοπή» αλλά και για την αποτυχημένη προσπάθεια διασκέυξης των προτύπων του –κυρίως του ποιήματος του Φαλιέρου– λόγω των εκτεταμένων αλλαγών του, που κατέστησαν το πρότυπό του μη κατανοητό (van Gemert– Bakker 1977, 34-36 και Κακλαμάνης 1991, 232, υποσ. 5). Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι διαφορετικό· αν και διέσπασε τη δομή του προτύπου, προσθέτοντας στίχους από διαφορετικά έργα, δεν επεξεργάζεται σε τόσο μεγάλο βαθμό το κείμενο που αντιγράφει, ώστε να το αλλοιώνει νοηματικά. Το διασκεύασε επίσης με τέτοιο τρόπο, ώστε όχι μόνο να περιλαμβάνει συμβουλές προς τον υιό ή έναν νεαρό άνδρα για όλες τις πτυχές της ζωής του, πολλές από τις οποίες έλειπαν από το πρότυπό του, αλλά και ώστε να περιλαμβάνει συμβουλές και άλλα ηθικοδιδακτικά θέματα για όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως ηλικίας και φύλου. Ο Δεφαράνας κατάφερε να συνθέσει, σε αντίθεση με τον Φαλιέρο, ένα στιχούργημα που απευθυνόταν σε όλο το εύρος του αναγνωστικού κοινού της εποχής του και ίσως για τον λόγο αυτόν να επέλεξε να το εκδώσει

βουλών, έχοντας ως βάση τα κείμενα και των τριών κωδίκων. Καθώς όμως η έκδοση είναι χρηστική και όχι κριτική, δεν περιλαμβάνει κριτικό υπόμνημα με τις διαφορετικές γραφές, για αυτό συνέκρινα τους στίχους του Δεφαράνα και με την έκδοση Wagner 1874, το κείμενο της οποίας βασίζεται μόνο στον κώδικα του Παρισιού και τον κώδικα του Μονπελιέ.

²⁷ Το κείμενο του κώδικα της Νεάπολης έχει εκδοθεί ξεχωριστά από τον Vitti 1960.

²⁸ Ο Κακλαμάνης υποστηρίζει ότι και οι τρεις κώδικες, που παραδίδουν το έργο του Σαχλίκη, είναι αντιγραμμένοι από μη κρητικούς αντιγραφείς χωρίς να σημειώνει πληροφορίες για τον τόπο αντιγραφής τους, βλ. Κακλαμάνης 2020, 47. Αν και ο Κεχαγιόγλου 2011, 83 υποστηρίζει ότι η αντιγραφή του κώδικα της Νεάπολης τοποθετείται πιθανώς στην Κρήτη ή έγινε από κρητικό αντιγράφεα. Ο κώδικας του Μονπελιέ αντιγράφηκε από κάποιον ελληνομαθή ιωαννίτη Ιππότη πιθανόν στην Κρήτη, βλ. Παναγιωτάκης 1987, 8-10.

²⁹ Για την προφορική παράδοση του Σαχλίκη, βλ. Παναγιωτάκης 1987, 17-20 και van Gemert 2023.

το 1543. Την πρόθεσή του επιβεβαιώνουν οι συνεχείς προσφωνήσεις προς το κοινό του και προς τη νεαρή κόρη και τον έγγαμο άντρα.³⁰

Το δεύτερο τμήμα της μελέτης αυτής είναι αφιερωμένο στις ενδεχόμενες επιρροές των *Λόγων διδακτικών* του Δεφαράνα στην έμμετρη *Διήγηση* του Κρητικού πολέμου του Άνθιμου Ακάκιου Διακρούση (Κακλαμάνης 2008). Ο Διακρούσης συνέγραψε το στιχουργημά του την περίοδο από το 1654 μέχρι το 1657 (Κακλαμάνης 2008, 67-72) και το εξέδωσε στη Βενετία το 1667 και 1679 (Κακλαμάνης 2008, 29). Μετά το τέλος της αφήγησης των γεγονότων και πριν τον επίλογο «ενσωμάτωσε» έναν *Καθρέφτη γυναικών* (στ. 1243-1274) και μια προσευχή-ύμνο προς την Παναγία (στ. 1275-1300).³¹ Μέχρι και σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί τα πρότυπα των δύο τμημάτων.³²

Η τοποθέτηση του *Καθρέφτη* και στη συνέχεια μιας προσευχής-ύμνου προς την Παναγία πριν τον επίλογο, θυμίζει τη δομή των *Λόγων διδακτικών* του Δεφαράνα. Η δομική ομοιότητα δεν είναι η μόνη, καθώς ανάμεσα στα δύο ποιήματα εντοπίζονται κοινοί στίχοι. Συγκεκριμένα κοινοί στίχοι εντοπίζονται στον *Καθρέφτη γυναικών* στα παραδείγματα της Ωραίας Ελένης (στ. 1259-1260), της Ηρωδιάδας (στ. 1265-1266), του Λέοντος Σοφού (στ. 1269-1270) και στο τελευταίο τετράστιχο (στ. 1271-1274), που κατέχει τη θέση επιλόγου του *Καθρέφτη*.

Για παράδειγμα, ο Δεφαράνας γράφει για την Ωραία Ελένη (στ. 623-624):

Καὶ ἡ Τρωάδα ἐχάλασε δι' αὐτείνην τὴν αἰτία,
ποῦτουν μεγάλη καὶ πολλὴ αὐτῶν ἡ αὐθεντία.

και αντιστοίχως Διακρούσης γράφει (στ. 1259-1260):³³

Καὶ ἡ Τρωάδα χάλασε διὰ γυναικὸς αἰτία,
πού ἦτον μεγάλη καὶ καλὴ ἐκείνη ἡ ἀφεντία.

και το συμπέρασμα του *Καθρέφτη*:

Ο Δεφαράνας γράφει (στ. 699-702)

Καὶ πόσες τόσες εἶναι αὐτὲς τὰ σπίτια τοὺς ῥημάξαν,
Γονέους, φίλους καὶ δικοὺς ἐκάμασι καὶ σφάξαν.
Τὲς ἄλλες τὲς ἀπόλοιπες δὲν θέλω διὰ νὰ γράψω,
διὰτὶ εἶν' πολλὲς καὶ ἀμέτρητες καὶ κάμνει χρεὶά νὰ πάψω.

και αντιστοίχως ο Διακρούσης (στ. 1271-1274):

³⁰ Για παράδειγμα στην αρχή του τμήματος των διδαχών προς τον έγγαμο άνδρα γράφει, *Λόγοι*, 481-482: *Λοιπὸν γυρίζω πρὸς ἐσέ ὅπου 'σαι πανδρεμένος/ κ' εἰς τὸν ζυγὸν τῆς γυναικὸς ὅπου 'σαι δεδεμένος* και για τις διδαχές προς την κόρη γράφει, *Λόγοι*, 473: *καὶ σὺ πού στέκεις καὶ γροικᾷς, μικρὴ μου ταπεινοῦλα*.

³¹ Για τη δομή του στιχουργήματος βλ. Κακλαμάνης 2008, 73-75.

³² Ειδικότερα τα παραδείγματα του *Καθρέφτη* έχουν συγκριθεί με τα παραδείγματα της *Ιστορίας των καλών και κακών γυναικών* του Τζάνε Βεντράμου και της χρονογραφίας του Ψευδο-Δωρόθεου, χωρίς όμως να επιβεβαιώνονται σχέσεις επιρροής ανάμεσα στα κείμενα, βλ. Κηός 1995, 142-143, 146, 149 και Κακλαμάνης 2008, 232-235.

³³ Οι στίχοι παρατίθενται από την έκδ. Κακλαμάνη, υπογραμμίζονται οι κοινές ή και παρόμοιες εκφράσεις με τη χρήση όρθιας γραμματοσειράς.

*Κάστρα καὶ χῶρες ἄμετρες καὶ σπίτια ἐρημάξαν,
Φίλους, δικοὺς καὶ ἀδελφοὺς ἐκάμασι κ' ἐσφάξαν
Τὲς ἄλλες ἀπαριάζω τες, δὲ θέλω νὰ τὲς γράψω
ὅτι εἶν' πολλὲς καὶ ἄμετρες, κάνει χρεῖα <νὰ> πάψω.*

Στην προσευχή εντοπίζονται εφτά κοινοί στίχοι³⁴ για παράδειγμα:

Δεφαράνας, Λόγοι (στ. 761-762):

*Δόξα εἶσαι τῶν μοναχῶν, μεγάλη Πλατυτέρα,
καὶ τῶν ναυτῶν 'ς τὸ πέλαγος εἶσαι πάντων μητέρα.*

Διακρούσης, Διήγησις (στ. 1293-1294):

*Αὕτῃ καὶ δόξα μοναχῶν εἶναι, ἡ Πλατυτέρα,
καὶ τῶν ναυτῶν στὸ πέλαγος εἶναι πάντα μητέρα.*

Ἐχει επισημανθεῖ, γενικότερα, ὅτι ο Διακρούσης δανείζεται χωρία για τη σύνθεση της *Διηγῆσεως* ἀπὸ πολλὰ δημῶδη κείμενα, ὅπως την ιστορική διήγηση του *Αχέλη Μάλτας Πολιορκία* (Πηδώνια 1972 και Κακλαμάνης 2008, 98-109), τις *Ἀνδραγαθίες τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειωτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα του Σταυρινοῦ*, την *Ἑτέρα ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὐγγροβλαχίαν τελεσθέντων* του Ματθαίου Μυρέων (Πηδώνια 1972· Πηδώνια 2004 και Κακλαμάνης 2008, 109-113), το *Πένθος θανάτου, ζωῆς μάταιον και πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή* του Γιούστου Γλυκή (Πηδώνια 1974 και Κακλαμάνης 2008, 113) και τη *Ρίμα θρηνητική εἰς τὸν πικρὸν καὶ ἀκόρεστον Ἄδη* του Ιωάννη Πικατόρου (Κακλαμάνης 2008, 118-121). Η αξιοποίηση, λοιπόν, στίχων και ἀπὸ το ποίημα του Δεφαράνα δεν ἀποτελεῖ παράδοξο.

Το ζήτημα που τίθεται εἶναι ἀν θα μπορούσε ο Διακρούσης νὰ εἶχε διαβάσει το ποίημα του Δεφαράνα ἢ ἀν οἱ ομοιότητες οφείλονται σε κοινὸ πρότυπο. Την περίοδο συγγραφῆς της *Διηγῆσεως* ο Διακρούσης βρισκόταν στη Βενετία και εργαζόταν ως επιμελητής στο τυπογραφεῖο του Ιωάννη Giuliani (Κακλαμάνης 2008, 52), ἀπὸ το οποίο ἐκδόθηκαν τον 17ο αἰῶνα μια σειρά ἐλληνικῶν δημῶδων κειμένων, μεταξύ των οποίων και οἱ *Λόγοι διδακτικοί* του Δεφαράνα τα ἔτη 1644 και 1682 (Κακλαμάνης 2001, 146-147). Επομένως, εἶναι πολὺ πιθανὸ ο Διακρούσης νὰ διάβασε το ποίημα του Δεφαράνα κατὰ την παραμονή και εργασία του στη Βενετία ἀπὸ κάποιο ἀντίτυπο της ἐκδοσης του 1644 ἢ κάποιας μεταγενέστερης ἢ προγενέστερης, ἡ οποία δεν ἔχει διασωθεῖ. Σε αὐτὸ συνηγορεῖ ἐπιπλέον το γεγονός ὅτι δύο ἄλλες πηγές της *Διηγῆσεως*, τα ἔργα του Σταυρινοῦ και του Ματθαίου Μυρέων, ἐκδίδονταν ως μέρη του ἰδίου τόμου ἀπὸ το τυπογραφεῖο του Giuliani ἀπὸ το 1638 κ.ε. (Πηδώνια 1998). Φαίνεται ἐπομένως ὅτι ὅλες οἱ ἐντυπες πηγές του προέρχονται ἀπὸ το ἴδιο τυπογραφεῖο, στο οποίο εργαζόταν. Η περίπτωση τα δύο κείμενα νὰ ἔχουν κοινὸ πρότυπο δεν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεί. Ωστόσο, ἀν πράγματι συνέβη κάτι τέτοιο, αὐτὸ δεν μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ ἀνάμεσα στους σωζόμενους ἐλληνικούς *Καθρέφτες* ἢ συλλογές προσευχῶν. Συνεπῶς εἶναι πολὺ πιθανὸ πηγή του Διακρούσης εἶναι το ἴδιο το ποίημα του Δεφαράνα, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ δομικές και λεξιλογικές ομοιότητες, ἀλλὰ

³⁴ Πρόκειται για τους στ. 1289, 1291-1292, 1293-1294, 1298 που ἀντιστοιχοῦν στους στίχους των *Λόγων* 751, 753-754, 761-762, 769.

και η παρουσία του κεφαλλονίτη ιερομόναχου στο τυπογραφείο που εξέδωσε κατά τον 17ο αιώνα τους *Λόγους διδακτικούς*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Π. Αγαπητός (2006), *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης. Κριτική έκδοση της διασκευής α* [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη-9], Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006.
- W. F. Bakker (2005), *Θρήνος της υπεραγίας Θεοτόκου λεγόμενος τη αγία και μεγάλη Παρασκευή* [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη-8], Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2005.
- Δ. Γεωργακόπουλος (2012), «Στίχοι των Λόγων διδακτικών του Μαρίνου Φαλιέρου στον κώδικα Marc. gr. IV. 38», *Ελληνικά*, 62 (2012), 197-201.
- Γ. Ζώρας (1948), «Ο ποιητής Μαρίνος Φαλιέρος», *Κρητικά Χρονικά*, 2 (1948) 7-46.
- D. Holton (2001), «Η Ιστορία της Σωσάννης του Μάρκου Δεφαράνα: Εκδοτικά προβλήματα μίας φυλλάδας» στο του ίδιου, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Αθήνα 2001, 45-60.
- Στ. Κακλαμάνης (1991), «Μάρκος Δεφαράνας (1503-1575;) Ζακύνθιος στιχουργός του 16ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, 21 (1991), 210-315.
- Στ. Κακλαμάνης (2001), «Από το χειρόγραφο στο έντυπο: παιχνίδι των γραφών. Τα ιδιαίτερα εκδοτικά προβλήματα κειμένων που έχουν παραδοθεί σε χειρόγραφο και έντυπη μορφή», στο Η. Eideneier, U. Moennig, N. Toufexis (επιμ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi IVa. Αμβούργο, 28-31.1.1999*, Ηράκλειο 2001, 101-186.
- Στ. Κακλαμάνης (επιμ.) (2008), *Άνθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης, Ο Κρητικός Πόλεμος. Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ γενομένου, εἰς τὴν ὁποίαν περιέχει τὴν σκληρότητα καὶ αἰχμαλωσίαν τῶν ἀθῆων Ἀγαρηνῶν καὶ πῶς ἐκυρίευσαν ὄχι μόνο τὰ Χανιά καὶ τὸ Ρέθυμνον μὰ καὶ ὅλον τὸ νησί, καὶ ὅλον ἓνα πολεμοῦσιν καὶ αὐτὸ τὸ Μεγάλον Κάστρον*, Κριτική έκδοση, εισαγωγή, σχόλια γλωσσάριο και ευρετήριο Στέφανος Κακλαμάνης [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη-11], Αθήνα 2008.
- Στ. Κακλαμάνης (2020), *Η Κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος-17ος αι.)*, τομ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2020.
- Τ. Καπλάνης (1999), «Καθρέφτες γυναικών ή μισογυνικά κείμενα της μεσαιωνικής δημόδους γραμματείας;», στο Α. Αργυρίου, Κ. Δημάδης, Α. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο ελληνισμός ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο, 2-4 Οκτ. 1998)*, Αθήνα 1999.
- Sitsa Karaiskaki (1934), «Das Lehrgedicht Λόγοι διδακτικοί τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱὸν von Markos Depharanas 1543», *Λαογραφία*, 11 (1934), 1-66.
- Γ. Κεχαγιόγλου (1991), «Νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία: Προκαταρκτικά, γραμματολογικά-ειδολογικά και βιβλιογραφικά ζητήματα», *ΕΕΦΣΠΘ: Τεύχος τμήματος Φιλολογίας*, 1 (1991), 247-260.
- Γ. Κεχαγιόγλου (2000), «Ειδολογικές και εκδοτικές προτάσεις για τα νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία. (Από τις αρχές ως τα τέλη του 18ου αι.)», στο Μ. Ν. Panagiotakis (επιμ.), *Origini della letteratura neogreca. Atti del secondo Congresso internazionale Neograeca medii aevi, Venezia, 7-10 novembre 1991*, τομ. Α', Βενετία 2000, 74-99.
- Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.) (2011), *Πτωχολέων* [Παλαιότερα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας-3], Θεσσαλονίκη, ΙΝΣ, 2011.
- Β. Κνός (επιμ.) (1995), «Un miroir des femmes du XVIe siècle», *Ελληνικά*, 14 (1995), 123-157.

- Evro Layton (1994), *The sixteenth century Greek book in Italy. Printers and publishers for the Greek world*, Venice 1994.
- E. Legrand (1881), *Bibliothèque grecque vulgaire*, vol. 2, Paris 1881.
- Γ. Μαυρομάτης – Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.) (2015), *Τα ποιήματα. Χρηστική έκδοση με βάση τα τρία χειρόγραφα*, φιλολογική επιμέλεια, πρόλογος, εισαγωγή και γλωσσάριο: Γιάννης Κ. Μαυρομάτης – Νικόλαος Παναγιωτάκης, Αθήνα 2015.
- Ν. Παναγιωτάκης (1987), «Μελετήματα περί Σαχλίκη», *Κρητικά Χρονικά*, 27 (1987), 7-58.
- Σ. Παπαδημητρίου (1896), *Stefan Sakhlikis I ego stikhotvorenie* Ἀφήγησις Παράξενος, Odessa 1896.
- Κομνηνή Πηδώνια (1972), «Παρατηρήσεις σὲ κρητικά καὶ ἄλλα κείμενα: Γ'. Ὁ Ἄνθιμος Διακρούσης ὡς μιμητὴς τοῦ Ματθαίου Μυρέων, τοῦ Σταυρινοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίου Ἀχέλη», *Κρητικά Χρονικά*, 24 (1972), 292-293.
- Κομνηνή Πηδώνια (1974), «Στίχοι τοῦ Πένθους Θανάτου στὸν Κρητικὸ Πόλεμο τοῦ Ἄνθιμου Διακρούσης», *Ελληνικά*, 27 (1974), 160-162.
- Κομνηνή Πηδώνια (1998), «Ἡ πρώτη ἐκδοση των ιστορικῶν ποιημάτων του Σταυρινοῦ καὶ του Ματθαίου Μυρέων», *ΕΕΦΣΠΘ Φιλολογία*, 7 (1998), 199-226.
- Κομνηνή Πηδώνια (2004), «Ὁ Κρητικὸς πόλεμος του Ακάκιου-Ἀνθιμου Διακρούσης καὶ οἱ πρώτες ἐκδόσεις των ιστορικῶν ποιημάτων του Σταυρινοῦ καὶ του Ματθαίου Μυρέων», *Πεπραγμένα Θ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β1: *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ περίοδος. Ἱστορία, γλῶσσα καὶ λογοτεχνία*, Ἡράκλειο 2004, 145-159.
- Σωτηρία Σταυρακοπούλου (2013), *Ὁ Ἐπαινος των γυναικῶν* [Παλαιότερα κείμενα τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας-5], Θεσσαλονίκη.
- A. van Gemert–W. Bakker (επιμ.) (1977), *Τοι λόγοι διδασκτικοί of Marinos Phalieros. A critical edition with introduction, notes and index verborum*, Leiden 1977.
- A. van Gemert–W. Bakker (επιμ.) (2014), *Λόγοι διδασκτικοί του πατρός προς τον υἱόν* [Παλαιότερα κείμενα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας-6], Θεσσαλονίκη, ΜΙΕΤ, 2014.
- A. F. van Gemert (1998), «Ὁ Μαρίνος Φαλιέρος ποιητής», *Cretan Studies*, 6 (1998), 221-239.
- A. F. van Gemert (1980), «Ὁ Στέφανος Σαχλίκης καὶ ἡ εποχὴ του», *Θησαυρίσματα*, 17 (1980), 36-75.
- A. F. van Gemert (2000), «Ὁ Μαρίνος Φαλιέρος καὶ τὸ πρότυπο των Λόγων Διδασκτικῶν», στο *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Ἡράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ. Β2, *Βυζαντινὴ καὶ Μεσαιωνικὴ Περίοδος*, Ἡράκλειο 2000, 367-382.
- A. F. van Gemert (2002), «Ἄπαντα του Μαρίνου Φαλιέρου», στο Π. Αγαπητός, Μ. Πιερὴς (επιμ.), *“Τ' αδόνιν κείνον που γλυκὰ θλιβάται.» Ἐκδοτικά καὶ ἐρμηνευτικά ζητήματα τῆς δημώδους ἐλληνικῆς λογοτεχνίας στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα στὴν Αναγέννηση (1400-1600). Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία)*, Ἡράκλειο 2002, 143-158.
- A. F. van Gemert (2002), «Ἡ συμβολὴ των ξένων στὴν πρώιμη κρητικὴ λογοτεχνία», *Ελληνικά*, 57 (2007), 155-163.
- A. F. van Gemert (2010), «Λόγοι διδασκτικοί προς τὴν κόρη», στο Κώστας Λάμπας, Αντώνης Αναστασόπουλος, Ἡλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη τῆς Πηνελόπης Στάθης: μελέτες Ἱστορίας καὶ Φιλολογίας*, Ἡράκλειο 2010, 235-249.
- A. F. van Gemert (2015), «Λογοτεχνικοὶ πρόδρομοι», στο David Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία καὶ κοινωνία στὴν Κρήτη τῆς Αναγέννησης*, Ἡράκλειο 2015, 59-94.
- A. F. van Gemert (2023), «Ἡ ἀρχικὴ μορφή του Καταλογίου τῆς Πόθας του Στέφανου Σαχλίκη καὶ τι ἄραγε τραγουδοῦσαν οἱ μαθητές του σχολείου», στο Α. Αλεξάκης – Δ. Σ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *Kalligraphos—Essays on Byzantine Language, Literature and Paleography*, New York/Boston 2023, 209-222.

- A. van Gemert, «Ο Parisinus graecus 2909» στο προσωπικό του ιστολόγιο: <https://arnoldvangemert.com/σαχλικικά/194/>
- A. F. van Gemert – Κ. Γ. Μαυρομάτης (2017), «Η συνοπτική και κριτική έκδοση των ποιημάτων του Στέφανου Σαχλίκη. Παρατηρήσεις στον τρόπο εργασίας του ποιητή» στο Στ. Κακλαμάνης – Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.). Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii aevi*, Ηράκλειο 2017, 217-228.
- M. Vitti (επιμ.) (1960), “Il poema parenetico di Sachlikis nella tradizione inedita del cod. Napoletano”, *Κρητικά Χρονικά*, 14 (1960), 173-200.
- G. Wagner (1874), *Carmina Graeca Medii aevi*, Lipsiae 1874.